

KIZIL-KOBINSKAYA MODELLED DISHES OF THE 8TH-FIRST HALF OF THE 5TH CENTURY B.C.

Classification and typology of the modelled dishes from the foothill and mountainous Crimea of the 8th—first half of the 5th century B.C. which is subdivided in two groups—kitchen and table—are reported. The kitchen dishes are presented by pots, frying pans, colanders. There are 8 categories of table dishes: large earthenware pots, pyriform little earthenware pots, pot-shape vessels whose purpose may be traced by the character of ornamentation and thorough polishing, basins, cups, bowls, mug- and goblet-like scoops and goblets. On the whole the dishes under study present a united stable complex.

It is exactly the mountainous and foothill Crimea where not later than in the 7th or in early 6th cent. B.C. the dishes were widely used that became typical of the whole steppe Black Sea territory in the 6th-5th cent. B.C. and constituted the Scythian ceramic complex proper in the 5th-6th cent. B.C.

Одержано 14.05.88

Північне та Східне Причорномор'я в VI—I ст. до н. е.

[з історії торговельних відносин]

© Г. Р. Цецхладзе

У статті на основі вивчення всіх категорій археологічних і писемних джерел простежуються торговельні відносини між Північним і Східним Понтом.

Торговельно-економічні зв'язки між Північним та Східним регіонами Понта зародилися ще до колонізації греками Причорномор'я. Археологічні матеріали свідчать про існування міжплемінних зв'язків між Колхідою та Північним Причорномор'ям ще з II—I тисячоліть до н. е. Це насамперед римські знахідки колхідських бронзових сокир та браслета зі змійними голівками на кінцях, предмети, знайдені у Західній Грузії (бронзовий шестигранний кельт тощо), місце виготовлення яких локалізується на території Дніпровського Правобережжя. Однак на основі окремих знахідок не можна стверджувати існування будь-яких регулярних економічних відносин. Це був міжплемінний обмін, але, як зазначав А. А. Іессен, уже з використанням каботажних морських шляхів¹.

Регулярні торговельні взаємини Колхіди з північним регіоном Понта спостерігаються з середини VI—V ст. до н. е., коли Східне Причорномор'я включилося в орбіту грецької торгівлі.

У класичну добу торговельні зв'язки простежуються переважно між Північною городинцею та містами Боспору (Пантікапей, Німфей, Фанагорія, Гермонасса). Колхідський імпорт у містах Боспору представлений керамічною тарою — піфосами. Так, в Пантікапеї у шарах VI—V ст. до н. е. виявлено фрагменти 14 таких посудин, чимало їх уламків VI—IV ст. до н. е. відомі з Німфею та Гермонасси. Колхідська

¹ Гамбашидзе О. С. Тхморский клад.—Тбилиси, 1963.—С. 64—70 (на груз. яз.); Авалишвили Г. Б. Межплеменные связи Южной Грузии с Горным Крымом в I пол. I тыс. до н. э. // Труды Тбилисского госуниверситета.—1972.—№ 134(143).—С. 144; Кругликова И. Т. Разведка в Старо-Крымском районе // КСИИМК.—1959.—Вып. 74.—С. 67; Лесков А. М. Горный Крым в I тыс. до н. э.—К., 1965.—С. 107; Иессен А. А. Греческая колонизация Северного Причерноморья.—Л., 1947.—С. 31, 32.

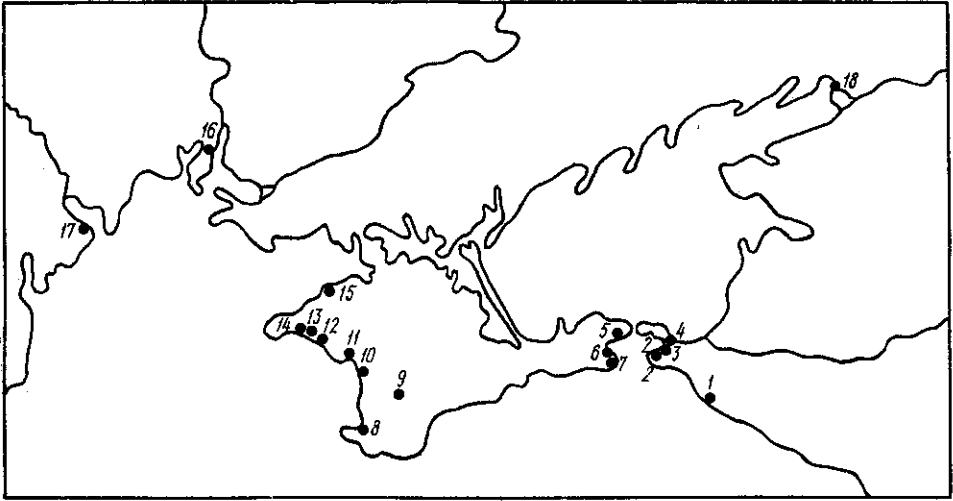

Рис. 1. Карта поширення колхідського імпорту в Північному Причорномор'ї: 1 — Горіспілія, 2 — Гермонасса, 3 — Фанагорія, 4 — Келі, 5 — Мірмекій, 6 — Пантікапей, 7 — Кітей, 8 — Херсонес, 9 — Неаполь Скіфський, 10 — Кара-Тобе, 11 — Чайка і околиці м. Єваторія, 12 — Південно-Донузлааське, 13 — Біляус, 14 — Кульчукське, 15 — Маслини, 16 — Ольвія, 17 — Тіра, 18 — Єлизаветинське.

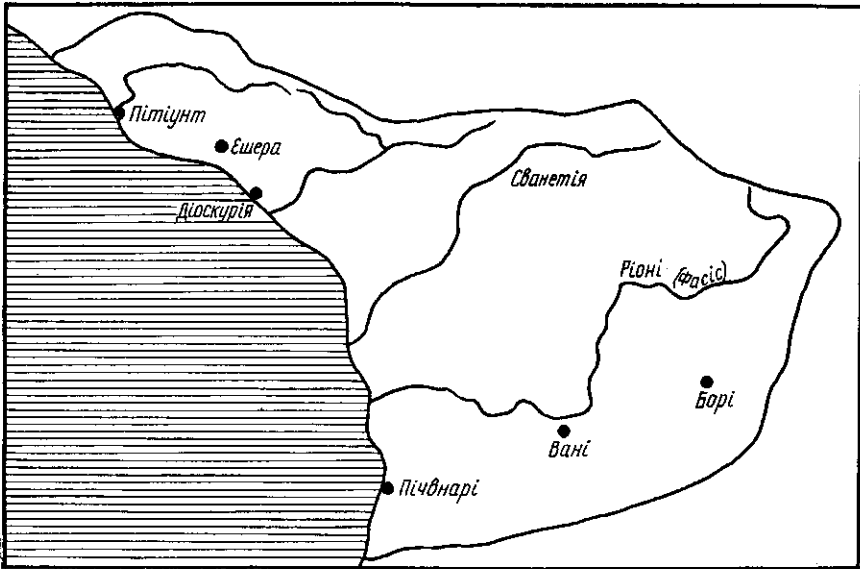

Рис. 2. Карта поширення північнопричорноморського імпорту в Колхиді.

керамічна тара трапляється не лише в містах, а й у сільських поселеннях Боспору². Зазначимо, до речі, що деякі автори помилково визначають фрагменти колхідських амфор, як блюда (рис. 1)³.

Оскільки торгівля є двостороннім процесом, то, в свою чергу, на території давньої Колхиди виявлено північнопричорноморський імпорт, представлений столовим посудом, керамічною тарою, прикрасами та предметами туалету (рис. 2). Столовий посуд класичного періоду не-

² Зеєст І. Б., Марченко І. Д. Типи толстостенної кераміки із Пантікапея // МІА.— 1962.— № 103.— С. 154, 155; Скуднова В. М. Находки колхидських монет і лифосов в Німфее // ВДИ.— 1952.— № 2.— С. 238—242; Зеєст І. Б. Раскопки Гермонассы // КСИИМК.— 1955.— Вып. 58.— С. 116, 117; Кругликова И. Т. Торговля в сільських поселеннях Боспора // КСИА АН СССР.— 1972.— Вып. 130.— С. 26—28.

³ Блаватский В. Д. Отчет о раскопках Пантікапея в 1945—1949, 1952 и 1953 гг. // МІА.— 1962.— № 103.— С. 12.— Рис. 5; Зеєст І. Б., Марченко І. Д. Указ. соч.— С. 155; Зеєст І. Б. Указ. соч.— С. 116.

численний — переважно це фанаторійські глиняні посудини IV ст. до н. е. з грецького некрополя в Пичвнарі⁴. Відома лише одна ніжка пантікапейської амфори V ст. до н. е. з Пичвнарського городища⁵.

Серед прикрас особливу увагу привертає бронзовий браслет з круглого дроту з потовщеними кінцями конічної форми, прикрашений гвинтовою нарізкою та скісними хрестиками з некрополя Гуадику другої половини VI ст. до н. е.⁶ Він є повною аналогією боспорським виробам і не характерний для колхідської культури⁷.

Привертають увагу і боспорські спіралеподібні підвіски, відомі на Пичвнарському грецькому некрополі з V ст. до н. е. Серед предметів туалету відзначимо ольвійські прості дископодібні бронзові люстерка з грецького некрополя V ст. до н. е. в Пичвнарі та ольвійський лекиф IV ст. до н. е. з цієї ж пам'ятки⁸.

Цікаві матеріали дають нумізматичні знахідки. У Німфеї виявлено дві колхідські монети так звані «колхідки», що представляють найпоширеніший тип таких монет і датуються нині другою половиною V ст. до н. е. Статер колхідського карбування V ст. до н. е. відомий із Гермонасси. Знахідки «колхідок» у містах Боспору є унікальними, оскільки колхідські монети призначалися для внутрішнього обігу і не використовувалися за межами земель давніх колхів⁹.

У Східному Причорномор'ї північнопричорноморські монети трапляються в усіх регіонах Колхіди. Найраніші з них — срібні монети Пантікапея 30—20 рр. V ст. до н. е. та діобол Німфея останньої чверті V ст. до н. е. знайдено на Пичвнарському грецькому некрополі. Золоту монету Пантікапея V ст. до н. е. виявлено поблизу цього ж городища¹⁰.

Для IV ст. до н. е. відомі дві пантікапейські монети — одна мідна з Цихисдзірі (370—340 рр. до н. е.), інша — з с. Борі. Крім монет Боспорських міст, в Сухумській фортеці знайдено діхалк Херсонеса (364—350 рр. до н. е.)¹¹.

Починаючи з елліністичної доби торговельні зв'язки між північним та східним регіонами розширюються, стають більш тісними і регулярними. У цей період продовжують надходити колхідські піфоси до Пантікапею, Німфею і Гермонасса¹². Фрагменти їх виявлено також у Мірмекії в шарах IV—III ст. до н. е., а в одному з приміщень цього міста III ст. до н. е., що належало рибозасольному господарству, знайдено майже цілий піфос. Ціла посудина II ст. до н. е. збереглася в розвалинах так званої заміської вілли поблизу Мірмекія¹³.

У містах Північного Причорномор'я повсюди трапляються не лише колхідські піфоси, але й амфори з так званої коричневої глини, дато-

⁴ Кахидзе А. Ю. Итоги полевых исследований Пичвнарского греческого некрополя IV в. до н. э. за 1976 г. // ПЮЗГ.— Тбилиси, 1979.— Вып. 8.— С. 51, 52 (на груз. яз.); Кахидзе А. Ю. Древнегреческий могильник Пичвнари // СА.— 1979.— № 1.— С. 178, 179.

⁵ Кахидзе А. Ю. Керамическая тара из Пичвнарского городища античного времени // ПЮЗГ.— Тбилиси, 1971.— Вып. 2.— С. 54 (на груз. яз.).

⁶ Трапи М. М. Некрополь Гуадику // Труды.— Сухуми, 1969.— Т. 2.— С. 41.

⁷ Гайдукевич В. Ф. Некрополи Боспорских городов // МИА.— 1959.— № 69.— С. 158, 163—166.— Рис. 2. 2.

⁸ Кахидзе А. Ю. Торгово-экономические связи Пичвнари с античными центрами Северного Причерноморья // Проблемы исследования Ольвии: Тезисы докладов и сообщений семинара.— Парутино, 1987.— С. 35; Кахидзе А. Ю. Древнегреческий могильник Пичвнари ...— С. 180; Скуднева В. М. Указ. соч.— С. 238—242.

⁹ Болтунова А. И. Колхидики // ВДИ.— 1973.— № 4.— С. 94; Дундуа Г. Ф. Нумизматика античной Грузии.— Тбилиси, 1987.— С. 16.

¹⁰ Кахидзе А. Ю. Привозные монеты из могильника Пичвнари // ВДИ.— 1974.— № 3.— С. 90, 91.

¹¹ Лордкипанидзе Г. А. Колхида в VI—II вв. до н. э.— Тбилиси, 1978.— С. 116; Капанадзе Д. Г. К вопросу об экономических связях Северного и Восточного Причерноморья в античную эпоху по нумизматическим данным // ПИСПАЭ.— М., 1959.— С. 143, 144; Шамба С. М. О чем говорят монеты.— Сухуми, 1982.— С. 19, 20.

¹² Зеест И. Б., Марченко И. Д. Указ. соч.— С. 154; Скуднева В. М. Указ. соч.— С. 238—242; Зеест И. Б. Указ. соч.— С. 117.

¹³ Гайдукевич В. Ф. Раскопки Мирмекия в 1935—1938 гг. // МИА.— 1952.— № 25.— С. 208—209; Лордкипанидзе Г. А. К истории древней Колхиды.— Тбилиси, 1970.— С. 94.— Прим. 5.

вані кінцем IV ст. до н. е. Питання про місце їх виготовлення донедавна лишалось дискусійним. І. Б. Зеест пов'язувала їх з Південним Причорномор'ям¹⁴, Ю. Г. Виноградов і Н. А. Онайко — вважали їх продукцією Гераклеї¹⁵. Б. Ю. Міхлін справедливо виділив кілька типів коричневоглиняних амфор. Перші два з них він відніс до центрів Південного Причорномор'я, а третій — до Колхіди¹⁶. Грузинські археологи довели колхідське походження цих амфор (третій тип за Б. Ю. Міхліним). Р. В. Путурідзе та А. Ю. Кахідзе дослідили загальну лінію розвитку колхідських амфор і дали загальну їх класифікацію¹⁷.

Колхідські амфори елліністичного періоду у містах Боспору зустрічаються всюди. Найраніші вироби відомі з Єлизаветівського городища на Нижньому Дону. Вони датуються останньою чвертю IV ст. до н. е.¹⁸ і за кількістю посідають третє місце серед амфор цього емпорію Боспору.

Фрагменти колхідських амфор і цілі посудини відомі із розкопок Кеши, Горгіппії, Кітея¹⁹. Лише в одній ямі в Горгіппії виявлено фрагменти шести колхідських амфор III—II ст. до н. е.

Колхідські амфори відомі і в інших центрах Північного Причорномор'я. Так, в Ольвії з шару II ст. до н. е. піднято нечисленні ніжки та ручки цих амфор²⁰, а в Білгород-Дністровському краєзнавчому музеї зберігається ціла посудина, місце знахідки якої невідоме²¹. Є цікаві матеріали з Херсонеса та його хори. Найраніші ніжки колхідських амфор, знайдені в місті, його найближчій хорі (Гераклеїський півострів) та поселенні Маслини, датуються кінцем IV—III ст. до н. е. Всього виявлено п'ять знахідок. III ст. до н. е. датуються чотири ніжки і один тулуб; одне горло — кінцем III—II ст. до н. е.; чотири горла — II ст. до н. е. Чотири горла, чотири ніжки та вісім денець датовані I ст. до н. е. — I ст. н. е. На найближчій хорі Херсонеса виявлено і фрагменти колхідських піфосів III ст. до н. е.²² (рис. 3; 4).

З поселень Північно-Західного Криму (Чайка та його околиці, Південно-Донузлавське городище, Беляус, Кульчукське городище, Кара-Тобе) відомо понад 300 фрагментів колхідських амфор (ніжки, горла, вінця, ручки). Найранішу амфору (майже цілу) виявлено в некрополі городища Чайка поблизу с. Заозерне на околиці м. Євпаторія. Вона походить з кургану 32 і за супроводжуваними матеріалами (фасоська амфора, херсонеська амфора з тавром астинома Кратона) і аналогіями з Ванського городища датується останньою третиною IV ст. до н. е.²³

¹⁴ Зеест И. Б. Керамическая тара Боспора // МИА.— 1960.— № 83.— С. 108.

¹⁵ Виноградов Ю. Г., Онайко Н. А. Об экономических связях Гераклеи Понтийской с Северным и Северо-Восточным Причерноморьем в эллинистическое и римское время // СА.— 1975.— № 1.— С. 88.

¹⁶ Михлин Б. Ю. Амфоры «коричневой» глины из Северо-Западного Крыма // СА.— 1974.— № 2.— С. 61—64.

¹⁷ Лордкипанидзе О. Д. Античный мир и древняя Колхида.— Тбилиси, 1966.— С. 138—140; Путуридзе Р. В. Колхидские амфоры из Вани // КСИА АН СССР.— 1977.— Вып. 151.— С. 69; Путуридзе Р. В. Колхидские амфоры эллинистического и позднеантичного времени // Тезисы докладов, посвященных итогам полевых археологических исследований в 1970 г. в СССР.— Тбилиси, 1971.— С. 197; Кахідзе А. Ю. Керамическая тара ... — С. 56—61.

¹⁸ Брашинский И. Б. Заметки о торговле Елизаветовского поселения на Дону // КСИА АН СССР.— 1976.— Вып. 145.— С. 70, 71; Брашинский И. Б. Греческий керамический импорт на Нижнем Дону.— Л., 1980.— С. 32.

¹⁹ Сорокина И. Т. Раскопки некрополя в Кепах в 1959—1960 гг. // КСИА АН СССР.— 1962.— Вып. 91.— С. 104; Алексеева Е. М. К изучению сельских поселений вокруг Горгіппии // Горгіппия.— Краснодар, 1980.— Вып. 1.— С. 34; Зуйков Ю. В. Позднеэллинистический керамический комплекс из Горгіппии // КСИА АН СССР.— 1987.— Вып. 191.— С. 71—73; Молев Е. А. Боспорське місто Кітей IV—III ст. до н. е. (за матеріалами розкопок 1970—1981 рр.) // Археологія.— 1986.— Вып. 54.— С. 41.

²⁰ Лейпунская Н. А. Заметки о некоторых группах амфор из Ольвии // Северное Причерноморье.— К., 1984.— С. 115, 116.

²¹ Кахідзе А. Ю. Города Причерноморья Грузии в античную эпоху.— Тбилиси, 1971.— С. 115 (на груз. яз.).

²² Созник В. В., Цецхладзе Г. Р. Колхидские амфоры эллинистического периода в Херсонесе // НА ХГИАЗ.— Дело № 2680.— 12 л.

²³ Путуридзе Р. В. Колхидские амфоры из Вани ... — С. 68.

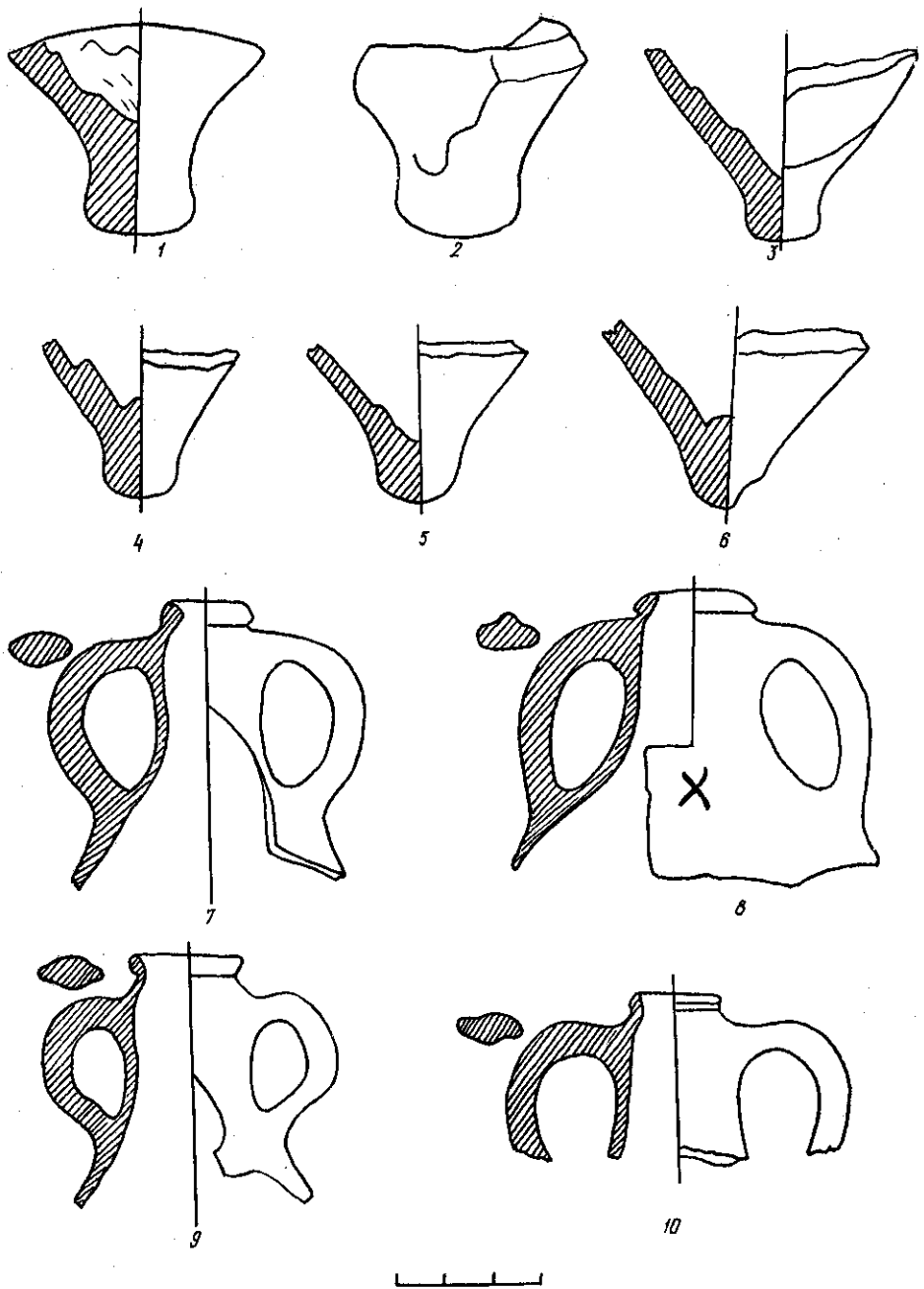

Рис. 3. Колхідські амфори із Херсонеса і хори (1—10).

Слід зазначити, що колхідський імпорт амфор до поселень Північно-Західного Криму не припинився і після захоплення скіфами (скіфський шар Чайки, Беяус та ін.). Навпаки, він збільшився. Так, у скіфському шарі городища Чайка коричневоглиняні амфори становлять близько 5% і посідають третє місце після керамічної тари Херсонеса та Сінопі²⁴. Колхідські амфори відомі також на Неаполі Скіфському²⁵.

В елліністичну добу торговельні зв'язки з Північним Причорномор'ям розширюють не лише міста, а й поселення Колхіди. Північно-

²⁴ Внуков С. Ю. Скифские слои городища Чайка // СА.— 1984.— № 2.— С. 62, 63.

²⁵ Высотская Т. Н. Неаполь — столица государства поздних скифов.— К., 1979.— С. 130.

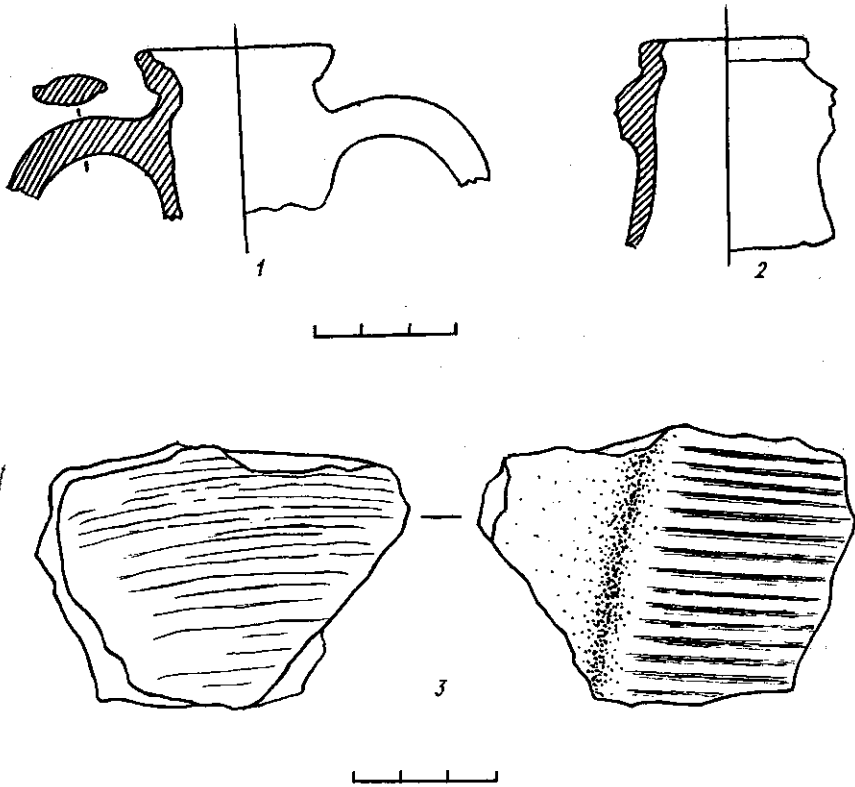

Рис. 4. Колхідський імпорт із Херсонеса: 1, 2 — амфори; 3 — фрагменти піфоса.

причорноморський імпорт представлений столовим посудом та керамічною тарою. Столовий посуд нечисленний і відомий лише з Ванського городища. II ст. до н. е. датуються фрагменти «мегарської» чаші, які є продукцією Боспора. Поодинокі знахідки ольвійського столового посуду датовані кінцем II — початком I ст. до н. е.²⁶

Кількість знахідок пантікапейських амфор збільшується — три нижки IV—III ст. до н. е. виявлено в Пічвнарі, інші — в Даблагомі і Ешері, відомі нижки херсонеських амфор й на інших городищах²⁷.

Зростає і кількість північнопричорноморських монет, виявлених у Східному Причорномор'ї, переважно як і в класичний період, пантікапейських. Відомі окремі їх знахідки (5 — Сванетія і Сухумі) та скарб із гірської Колхіди — Сванетії (30 монет). Слід виділити окремо знахідки ольвійських монет — мідної III ст. до н. е. у Сухумській фортеці та достоїнством у 3 драхми II—I ст. до н. е. в с. Борі, а також мідної херсонеської монети II ст. до н. е. (Пітіунт)²⁸.

²⁶ *Вани VII: Археологические раскопки* (под ред. О. Д. Лордкипанидзе).— Тбилиси, 1983.— С. 132 (на груз. яз.); *Матиашвили Н. Н.* Сероглиняная керамика из Ванского городища // *Проблемы исследования Ольвии: Тезисы докладов и сообщений семинара.*— Парутино, 1985.— С. 52.

²⁷ *Вашакидзе Н. В.* Импортная керамическая тара из поселения «Намчедури» // *ПЮЗГ.*— Тбилиси, 1982.— Вып. II.— С. 92 (на груз. яз.); *Вани VII...*— С. 114, 132; *Кахидзе А. Ю.* Восточное Причерноморье в античную эпоху (VI—I вв. до н. э.); *Дис. ... докт. истор. наук.*— Батуми, 1979.— С. 324.

²⁸ *Шамба С. М.* Указ. соч.— С. 21; *Чарголани Ш. А., Табуева Н. И.* Археологические памятники Сванетии античной эпохи // *Тезисы докладов секции археологии античного периода Всесоюзной конференции, посвященной новейшим открытиям в области археологии и 100-летию археологического съезда в Тифлисе.*— Тбилиси, 1981.— С. 51; *Капанадзе Д. Г.* Указ. соч.— С. 143; *Дундуа Г. Ф., Дундуа Т. Г.* Экономические связи Ольвии с Грузией по нумизматическим данным // *Проблемы исследования Ольвии...*— С. 25, 26; *Дундуа Г. Ф.* Монетное обращение и торгово-экономические связи Бичвинта по нумизматическим данным во II в. до н. э.— IV в. н. э. // *Великий Питиунт.*— Тбилиси, 1975.— Вып. I.— С. 281 (на груз. яз.).

У період правління Мітрідата VI Євпатора торговельні відносини між Північним і Східним Причорномор'ям посилюються. Про це свідчить значне збільшення імпорту колхідських амфор в містах Боспора в II—I ст. до н. е. і в Херсонесі²⁹. В містах Північного регіону Понта знайдено численні монети Діоскуріади. Ця мідна монета має типове міське карбування. Виникнення карбованих монет відноситься до часу правління Мітрідата VI — кінця II ст. до н. е.³⁰ Поки що єдиний скарб цих монет зафіксовано на території Колхіди (околиця Сухумі). Одну монету знайдено неподалік Анкари³¹. Всі інші знахідки походять із Північного Причорномор'я (49 монет)³²: на Боспорі — 14 монет, в Пантікапеї — 3, Тірітаці — 3, Мірмекії, Фанагорії, Німфеї, Кепах, Горгіппії, Кітей — по одній, Патреї — 2, Херсонесі — 28, на північному березі Гераклейського півострова — одну, в Судаці — одну, Ольвії — 5 монет.

Монети Діоскуріади, на думку деяких дослідників, формально виглядали як полісні, а практично призначалися для обслуговування ринків північної частини держави Мітрідата в якості дрібного розмінного номіналу. Інші вчені, наслідуючи А. М. Гілевич, пов'язують численні знахідки мідних міських монет Діоскуріади в містах Північного Причорномор'я з переміщенням частин армії Мітрідата з Колхіди до цих центрів. Не можна погодитися з А. М. Гілевич, що приватні знахідки монет Діоскуріади в Херсонесі навряд чи можна пояснити торговельними зв'язками, оскільки вони не підтверджуються іншими археологічними матеріалами. Знахідки колхідських амфор і піфосів в Херсонесі та його хорі, херсонеських амфор і монет у Східному Причорномор'ї підтверджують існування таких торговельних відносин, завдяки яким ці монети й потрапляли у Північне Причорномор'я. Не виключено, що частину їх привезли загони Мітрідата (серед херсонеських монет Діоскуріади трапляються такі, що не були в обігу), але більшість з них потерті і всі мають різні штампи³³.

Таким чином, розглянуті археологічні матеріали засвідчують регулярні торговельні зносини між Північним і Східним Причорномор'ям з середини VI ст. до н. е. У класичну добу їх підтримують переважно Півчварське городище та міста Боспору (Пантікапей, Німфеї, Гермонасса, Фанагорія). В даний час спостерігаються також економічні контакти Колхіди з Ольвією, хоч колхідського імпорту в Ольвії не виявлено. Ймовірно, ці стосунки не були постійними.

З елліністичної доби торговельні зв'язки між Колхідою і античними містами Північного Причорномор'я розширюються, залучаючи до партнерства нові міста Боспору (Кепи, Мірмекій, Тірітака, Горгіппія), Нижній Дон, Херсонес. Колхідський імпорту потрапляє до Ольвії, скіфських міст та поселень Криму. У цей період торговельні відносини з Північним Причорномор'ям розширюють і міста Колхіди. Крім Півчварі, північнопричорноморський імпорту надходить в Ешеру, Пітіунт, в ці зв'язки включаються і міста центральної Колхіди (Вані) та поселення гірської частини країни. Слід зазначити, що за доби еллінізму через Колхіду проходив один з великих торговельно-транзитних шляхів, який пов'язував країни Сходу та Заходу. Це шлях з Індії до Каспійського моря, далі через Закавказзя, по рр. Кура та Фасіс, що до берегів Понту поблизу міста Фасіс, а далі через морські шляхи пов'язував міста Малої Азії і Причорномор'я³⁴. Північнопричорноморські купці, прямуючи в країни Сходу через Колхіду, ймовірно, продавали частину своїх товарів у містах Східного Причорномор'я. На те, що цим шляхом

²⁹ Зеест Н. Б. Керамическая тара Боспора ... — С. 108; Созник В. В., Цецхладзе Г. Р. Указ. соч. — 12 л.

³⁰ Голенко К. В. К датировке монет Диоскуриады // НС.— Тбилиси, 1977.— С. 60, 61.

³¹ Дундуа Г. Ф. Нумизматика античной Грузии ... — С. 107.

³² Цецхладзе Г. Р. Монеты Диоскуриады из Херсонеса Таврического // ВДИ.— 1989.— № 4.— С. 91—95.

³³ Там же.— С. 91—95.

³⁴ Лордкипанидзе О. Д. О транзитно-торговом пути из Индии к Черному морю в античную эпоху // Сообщения АН ГССР.— 1957.— Т. 19.— № 3.— С. 377—384.

користувалися північнопричорноморські купці, вказує знахідка ольвійської монети у Східній Грузії, неподалік від Мцхети, що стоїть на згаданому шляху³⁵.

За правління Мітрідата VI Євпатора торговельно-економічні зв'язки між Північним та Східним Причорномор'ям значно зміцніли. Цьому сприяло підкорення Мітрідатом VI Колхиди на рубежі II—I ст. до н. е.³⁶ Вона стала для царя Понту базою для забезпечення свого флоту необхідними матеріалами, на що вказує Страбон (*Strabo*, XI, 2, 18). Міста Східного Причорномор'я були і продовольчою базою для армії Євпатора³⁷.

Створення Причорноморської держави Мітрідата VI сприяло розширенню торговельно-економічних зв'язків між Колхідою і Боспором. У I ст. до н. е. з Колхиди на Боспор вивозиться багато вина, на що вказують численні фрагменти колхідських амфор саме в шарах I ст. до н. е. Боспор, мабуть, через воєнні операції не міг постачати вино з малоазійських володінь Мітрідата — Чорне море блокувалося римлянами. Слід зазначити, що Махар, правитель Боспора, наприкінці 71 р. до н. е. захопив Колхиду і приєднав її до Боспорського царства³⁸.

Цікавим є питання про статті експорту та імпорту з обох регіонів Понта. Спеціальні джерела повідомляють про наявність у Колхиді багатих залізрудних родовищ, які відіграли важливу роль у розвитку місцевої металургії³⁹. Залізо було основним продуктом експорту Колхиди для греків, а, можливо, і для Північного Причорномор'я.

Греків у Колхиду вабив також корабельний та будівельний ліс, про наявність якого у Східному Причорномор'ї свідчать писемні джерела (*Ps.*, *Hipp.*, 15; *Strabo*, XI, 2, 17). Страбон повідомляє, що «Країна (Колхіда — Г. Ц.) чудова не лише своїми плодами, але й усім необхідним для кораблебудування. Вона виробляє багато лісу і сплавляє його по ріках. Жителі виготовляють лляне полотно, коноплі, добувають віск і смолу» (*Strabo.*, XI, 2, 17).

Разом з лісом для кораблебудування купували віск, смолу⁴⁰. Античні держави Північного Причорномор'я уславилися своїм морським ремеслом; тому їм потрібен був корабельний ліс. Хоч Боспор і мав свою базу (Керченський і Таманський півострови), але через погану якість боспорської деревини і обмежене її використання він змушений був завозити її з інших країн⁴¹. Ймовірно, колхідський ліс направлявся у міста Північного Причорномор'я — для суднобудування та виготовлення меблів.

В. Ф. Гайдукевич вважав, що Боспор завозив з Колхиди і золото⁴², хоч на думку І. Б. Зеест, воно не відіграло суттєвої ролі в господарстві Боспору⁴³. Останніми десятиріччями у похованнях Колхиди виявлено багато золотих предметів, особливо у Вані, навколо якого знайдено і золотий пісок — залишки видобування золота⁴⁴. Страбон також розповідає про багаті золотом колхідські ріки, в яких золото збирали за допомогою овечої шкури (*Strabo*, XI, 2, 19). Ці та інші дані обґрунтовують твердження, що у Колхиді видобували цей коштовний метал у великій кількості. За висловом А. Н. Зографа «геологічні розвідки родовищ на Кавказі покажуть... що боспорські правителі могли мати більш реальні джерела золота, ніж Урал та Сибір, про які про-

³⁵ Капанадзе Д. Г. Указ. соч.— С. 143.

³⁶ Лордкипанидзе Г. А. К истории ... — С. 92.

³⁷ Шелов Д. Б. Колхида в системе понтийской державы Митридата VI // ВДИ.— 1980.— № 3.— С. 33.

³⁸ Там же.— С. 33.

³⁹ Лордкипанидзе О. Д. Древняя Колхида.— Тбилиси, 1979.— С. 79.

⁴⁰ Сокольский Н. И. Деревообрабатывающее ремесло в античных государствах Северного Причерноморья.— М., 1971.— С. 37, 38.

⁴¹ Там же.— С. 22.

⁴² Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство.— М.— Л., 1949.— С. 118.

⁴³ Зеест И. Б. Экономические связи Боспорских городов // ПИСПАЭ.— М., 1959.— С. 164.

⁴⁴ Лордкипанидзе О. Д. Древняя Колхида.— С. 85—100.

довжують говорити західноєвропейські нумізмати»⁴⁵. Отже, можна вважати, що в Північне Причорномор'я золото експортувалося із Колхиди великими партіями.

Предметами вивозу із Колхиди були не лише природні багатства, а й вироби колхідського ремесла, які до VI—V ст. до н. е. досягли досить високого рівня розвитку. Серед ремісничих виробів слід зазначити лляні тканини, що про них повідомляють писемні джерела (*Herod.*, II, 105; *Strabo*, XI, 2, 17), з яких виготовляли вітрила.

У публікації про колхідські піфоси з Німфея В. М. Скуднева ставила запитання: «чому такі величезні посудини потрібно було доставляти із Колхиди?»⁴⁶. Н. Ю. Ломоурі вважає, що їх вивозили для продажу, як і інші гончарні вироби⁴⁷. На нашу думку, це не зовсім вірно, оскільки посудини господарського призначення виготовлялися і в Північному Причорномор'ї. Колхідські ж піфоси не мали переваги над місцевими, а перевозити порожніми величезні посудини було нелегко й не вигідно.

М. П. Інадзе пов'язує знахідки піфосів з експортом вина із Колхиди в античні держави Північного Причорномор'я⁴⁸, однак колхідський піфос призначався для збереження сільськогосподарських продуктів. В них вино не перевозили, а лише зберігали⁴⁹, бо через величезні розміри піфосів рідину було незручно перевозити на великі відстані. Швидше піфоси потрапляли у Північне Причорномор'я як тара для перевезення воску, смоли.

Вино ж завозили у Північне Причорномор'я у колхідських амфорах.

Розглянемо ще одну статтю експорту з Колхиди. Це — робоча сила, раби. Рабів із Колхиди у Північне Причорномор'я, особливо на Боспор, привозили пірати, які, захопивши мешканців Східного Причорномор'я, продавали їх у містах Північного Понта. Про піратів зіхів, геніохів, ахейців — жителів Північної Колхиди — повідомляють писемні джерела (*Diod.*, XX, 25; *Strabo*, X, 2, 12). «Ці племена, — говорить Страбон, — бродять по країні вночі і вдень, щоб захопити людей у рабство» (*Strabo*, XI, 2, 12). Цікавою для нас є вказівка Страбона на те, що в цьому «буває, їм сприяють і правителі Боспору, надаючи стоянки, закупку провіанту і продаж награвованого» (*Strabo*, XI, 2, 12).

Клавдій Еліан повідомляє, що дехто, на ім'я Діонісій, за заняттям купець, через свою корисливість часто здійснював багато окремих плавань. Йому вдалося пробратися далі Меотиди, купити там колхідську дівчину, яку вкрали махлії, одне із тамошніх варварських племен⁵⁰. Піратством і продажем украдених людей займалися і таврські племена (*Diod.*, XX, 25). Слід зазначити, що вивіз рабів із Колхиди в Північне Причорномор'я був незначним⁵¹.

Колхіда не лише вивозила свої товари, а й ввозила їх із Північного Причорномор'я. Знахідки пантікапейських амфор у містах Колхиди свідчать, що з Боспору довозили хліб, що був для останнього основним товаром вивозу⁵². Проте знахідки таких амфор у Колхиді нечисленні. І це не випадково, адже через несприятливі природні умови (заболоченість, суворий клімат), описані у писемних джерелах (*Ps. Hipp.*, 15; *Strabo*, XI, 2, 17) у Східному Причорномор'ї майже не вирощували хліб. Археологічні, етнографічні і агроетнографічні дослідження засвідчують, що основною зерновою культурою Західної Грузії було про-

⁴⁵ Зограф А. Н. Античные монеты // МИА.— 1951.— № 16.— С. 16.

⁴⁶ Скуднева В. М. Указ. соч.— С. 242.

⁴⁷ Ломоурі Н. Ю. Греческая колонизация побережья Колхиды.— Тбилиси, 1962.— С. 75 (на груз. яз.).

⁴⁸ Інадзе М. П. К вопросу о торговле в древней Колхиде // КБС.— Тбилиси, 1962.— С. 96—99 (на груз. яз.).

⁴⁹ Вашидзе Н. В., Лордкипанидзе Г. А. Колхидский пифос // ПЮЗГ.— Тбилиси, 1975.— Вып. 5.— С. 93 та наст. (на груз. яз.).

⁵⁰ SC, 1, 3.— С. 608.

⁵¹ Braund D., Tsatskheladze G. The export of Slaves from Colchis // Classical Quarterly.— 1989.— № 39(1).— P. 114—125.

⁵² Зеест И. Б. Указ. соч.— С. 162, 163.

со⁵³. Природні ж умови Колхиди були сприятливішими для продуктивного вирощування цього злаку (*Strabo*, XII, 3, 15; V, 1, 2).

Хліб у Колхиді ввозили, що не раз відзначав більш пізній автор — Прокопій Кесарійський (*BG.*, II, 15, 20). Місцеве населення вживало просо, яке не могли їсти римляни (*BG.*, VIII, 13). Просо не вживали і греки — воно вважалося їжею варварів⁵⁴. Тому елліни, що жили у Колхиді, змушені були довозити хліб з Боспору. За класичної доби внаслідок нечисленності грецького населення ввіз у Колхиду боспорського хліба був незначним (одна ніжка пантікапейської амфори), в елліністичну — він зростає (6 пантікапейських ніжок), оскільки в містах Східного Причорномор'я з'являються нові грецькі переселенці.

Знахідки херсонеських амфор і монет у містах Колхиди є, ймовірно, також свідченням імпорту солі з Криму. Страбон повідомляє, що горці сходилися у Діоскурияду «переважно заради солі» (*Strabo*, XI, 3, 6). Але звідки вона довозилася, він не говорить. Сіль у Колхиді була привізною, бо її поклади в Західній Грузії невідомі⁵⁵.

Л. Н. Соловйов вважав, що до появи греків місцеві племена добували сіль з морської води, випаровуючи її на вогні. Пізніше елліни захопили торгівлю сіллю в свої руки. Місцеві промисли під натиском імпортих, більш масових і порівняно дешевих товарів також скорочують виробництво⁵⁶.

В античну добу у Північному Причорномор'ї соляними промислами були знамениті Херсонес і Ольвія, про що повідомляють Геродот (*Herod.*, V, 53) і Страбон (*Strabo*, VII, 4, 7). Тому одним із пунктів постачання солі в Колхиду могли бути Херсонес і Ольвія.

Крім сільськогосподарських продуктів, як свідчать археологічні матеріали, з Північного Причорномор'я завозили і предмети ремесла, хоч і в обмеженій кількості. З Боспору — браслети, підвіски, столову кераміку, з Ольвії — столову кераміку і предмети туалету (дзеркала, парфуми).

Торговельні зв'язки між містами Північного і Східного Понту здійснювалися через морські каботажні шляхи, про що також побіжно говорить Страбон (*Strabo*, XI, 1, 4). У цих операціях брали участь переважно грецькі купці та грецьке населення Колхиди. Підтвердженням є виявлений у грецьких похованнях на Півчварському городищі північнопричорноморський імпорту. У похованнях місцевого населення він відсутній, хоч не виключено, що з елліністичної доби до торгівлі залучалося й місцеве населення. Деякі дослідники, розглядаючи епіграфічні джерела Боспору з іменем «Колх», доходять висновку про участь колхідських купців у торговельних операціях і навіть висловлюють припущення про наявність у боспорських містах колхідського етнічного прошарку⁵⁷. Ми не поділяємо цієї думки, бо в епіграфічних джерелах ім'я Колх слід сприймати як особисте ім'я грека, а не колха, і тому воно відображає етнічну приналежність носіїв⁵⁸.

Знахідки колхідських монет у містах Північного Причорномор'я і північнопричорноморських (пантікапейських, німфейських, ольвійських і херсонеських) у містах Східного Причорномор'я свідчать, що торгівля між цими регіонами Понту мала грошовий характер. У спеціальній лі-

⁵³ Лордкипанидзе Г. А. Колхида в VI—II вв. до н. е.—Тбилиси, 1978.— С. 92; Рухадзе Д. А. Культура проса в Западній Грузії // Вопросы этнографии Грузии.— Тбилиси, 1960.— Вып. II.— С. 80—89 (на груз. яз.); Брегадзе Н. А. Очерки по агро-этнографии Грузии.— Тбилиси, 1982.— С. 24, 45.— Прим. 18.

⁵⁴ Кругликова И. Т. Античная археология.— М., 1984.— С. 18.

⁵⁵ Лордкипанидзе Г. А. К истории ... — С. 96.

⁵⁶ Соловьев Л. Н. Селище с текстильной керамикой на побережье Западной Грузии // СА.— 1950.— № 14.— С. 277.

⁵⁷ Лордкипанидзе О. Д. Античный мир ... — С. 90.— Прим. 1; КБН.— С. 171.— № 200.— С. 183.— № 230; Лордкипанидзе О. Д. К вопросу о связях Колхиды с Северным Причерноморьем в VI—IV вв. до н. э. // История и культура античного мира.— М., 1977.— С. 113, 114.

⁵⁸ Цецхладзе Г. Р. К вопросу об этнической принадлежности носителей имени Колх в античном мире // ВХГУ.— История.— 1988.— № 316.— Вып. 22.— С. 82—87.

тературі зазначається, що торговельні відносини Боспору з приморськими містами Колхіди переважали над зв'язками з іншими полісами Північного Причорномор'я⁵⁹. В інші центри колхідський імпорт, мабуть, надходив через посередницьку торгівлю Пантікапея. У містах Боспору зафіксовано велику кількість колхідського імпорту. В свою чергу у Східному Причорномор'ї боспорський імпорт переважає над всім північнопричорноморським. Це підтверджують нумізматичні матеріали.

Колхідський імпорт в Ольвії незначний. Амфори колхідського виробництва потрапляли сюди опосередковано, найпевніше через Боспор, а боспорські купці переправляли ольвійський імпорт у Східне Причорномор'я.

Порівняно тісні зв'язки простежуються між колхідськими містами і Херсонесом. Тут колхідський імпорт знайдений і в самому місті, і на його хорі. Через Херсонес він поширювався на поселення Північно-Західного Криму. Після захоплення хори Херсонеса скіфами колхідський імпорт на скіфські поселення потрапляв через торговельне посередництво Боспору.

Г. Р. Цецхладзе

СЕВЕРНОЕ И ВОСТОЧНОЕ ПРИЧЕРНОМОРЬЕ В VI—I ВВ. ДО Н. Э. (ИЗ ИСТОРИИ ТОРГОВЫХ ОТНОШЕНИЙ)

Включение отдельных областей Причерноморья в общегреческую торговлю повлекло за собой установление торговых отношений между различными регионами Понта Эвксинского. В классический период экономические связи прослеживаются между городами Боспора (Пантикапей, Нимфей, Фанагория, Гермонасса) и единственным городищем Колхиды — Пичвнари.

Дальнейшее расширение колхо-северопричерноморских связей относится к эллинистическому периоду. В этот период вовлекаются новые города Боспора (Мирмекий, Китей, Кепы, Горгиппия), Нижний Дон (Елизаветовское городище), а также Ольвия, Херсонес и его хора. Колхидский импорт встречается также в скифских городах и поселениях Крыма (Неаполь Скифский, II слой поселения Чайка и др.).

В эллинистическую эпоху торговые связи с Северным Причерноморьем расширяют и города Колхиды. Помимо Пичвнари северопонтийский импорт найден и в других центрах Восточного Причерноморья (Эшера, Питиунт). В эти взаимоотношения включаются и города Центральной Колхиды (Вани), и поселения горной части страны (Сванетия).

Находки колхидских монет в Северном Причерноморье (Нимфей, Гермонасса) и северопричерноморских в Колхиде (пантикапейские, нимфейские, ольвийские, херсонесские) указывают на денежный характер торговли. В торговых операциях принимали участие в основном только греческие купцы и греческое население обоих регионов.

G. R. Tsetskhladze

THE NORTHERN AND EASTERN BLACK SEA TERRITORY IN THE 7TH-1ST CENT. B.C. (FROM THE HISTORY OF TRADE RELATIONS)

Incorporation of some Black Sea territories into all-Greek trade impelled formation of trade relations between different regions of the Pont Euxinian. In the classical period trade relations are traced between Bosphorus towns (Panticapei, Nymphi, Phanagoria, Hermonassa) and Pichvnari, a single settlement of Kolkhida.

The further spread of Kolkho-North-Black-Sea relations proceeded in the Hellenistic period and embraced new towns of Bosphorus (Mirmeky, Kitey, Kepy, Horhyppia), Lower Don (Elizavetian settlement), Olbia, Khersones and its chora. The Kolkhidian import reached Scythian towns and settlements of the Crimea Scythian Neapol, layer II of the settlement, Chaika and so on).

⁵⁹ Гайдукевич В. Ф. Указ. соч.— С. 92.

Towns of Kolkhida also expanded their trade relations with the Northern Black Sea Territories in the Hellenistic epoch. Besides Pichvnary the North-Pontian import was also found in other centres of the Eastern Black Sea territory (Eshera, Pitiunt). These relations embraced towns of the Central Kolkhida (Vani) and settlements of the mountainous part of the country (Svanetia).

Findings of Kolkhidian coin in the Northern Black Sea (Nymphei, Hermonassa) and those of the Northern Black Sea coin (from Panticapei, Nymphei, Olbia, Kherones) in Kolkhida testify to the money character of trade. Only Greek merchants and Greek population of both regions were engaged in trade operations.

Одержано 12.10.87.

У ВИДАВНИЦТВІ «НАУКОВА ДУМКА» ВИЙДЕ У 1990 р. КНИГА

Березанская С. С.

УСОВО ОЗЕРО. ПОСЕЛЕНИЕ СРУБНОЙ КУЛЬТУРЫ НА СЕВЕРНОМ ДОНЦЕ.

13 арк.: іл. (в обкл.): 2 крб. 60 коп.

Монографія присвячена вперше повністю дослідженому, добре збереженому поселенню зрубної культури доби бронзи. Розглядаються топографія, планування, влаштування жител, господарських будівель, культових споруд. Дається загальна характеристика домобудування. Пропонується реконструкція. Детально описується інвентар. Аналізуються дані відносної хронології, синхронізації, абсолютного датування. Особливу увагу приділено господарській діяльності: землеробству, тваринництву, металургійному ремеслу. Використовуючи дані трасологічного, спектрального та ін. аналізів автор намагається зробити деякі палеоекономічні розрахунки. Характеризуються матеріали, пов'язані з духовною культурою — культові місця, жертovníки, поховання. Вперше в археологічній літературі поселення бронзової доби розглядається як особливе соціально-економічне явище. На широкому історичному фоні аналізується проблема етнічної належності.

Для археологів, істориків, музейних працівників, викладачів і студентів вузів.